

JACOB BALDE MAGYARORSZÁGI BEFOGADÁS-TÖRTÉNETÉHEZ

Régóta ismert, hogy Jacob Balde latin nyelvű művei nagyon korán átlépték a nemzeti és a felekezeti határokat. A külföldi recepció története azonban – néhány kivételtől eltekintve – jóval kevésbé feltárt, mint hatása a német nyelvterületen. Ennek egyik oka, hogy Balde műveiből aránylag kevés külföldi kiadás és fordítás készült.¹ Másfelől a neolatin irodalmi kölcsönhatások kutatása sokáig elhanyagolt területnek számított a különböző nemzeti irodalomtörténetekben. Így volt ez Magyarországon is, ahol a neolatin irodalom hosszú időn át az irodalmi kánon peremén helyezkedett el, s nemzetközi összefüggései jórészt áldozatul estek az anyanyelv mitizálásának és a nemzeti irodalmi hagyomány válogatási szempontjainak.² Az antik auktorok 17–18. századi befogadása csak kevésbé feltárt, a neolatin költészet műfajai közül egyedül az eposz történetét kutatták rendszerelesen, s a 17. század aránylag a legkevésbé ismert időszak.³

A német–magyar irodalmi kapcsolatok kutatása magyar részről eddig a német nyelvű művek magyarországi befogadására, illetőleg a magyar tematikájú német munkákra korlátozódott elsősorban, s a német neolatin irodalom magyarországi kisugárzásának feltárása éppen hogy elkezdődött.⁴ A német germanisztika eddig főként a Nyugat-Európa és Itália felé mutató kapcsolatokkal foglalkozott – annak ellenére, hogy a kelet- és délkelet-európai kisugárzás kutatása fontos eredményeket ígér a neolatin irodalmi kapcsolatok terén.⁵ A német humanista irodalom jeles költői, így pl. Eobanus Hessus, Georg Sabinus,

¹ Wilhelm KÜHLMANN, „Ornamenta Germaniae”: *Zur Bedeutung des Neulateinischen für die ausländische Rezeption der deutschen Barockliteratur = Studien zur europäischen Rezeption deutscher Barockliteratur*, Hrsg. Leonard FORSTER, Wiesbaden, 1983 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 11), 13–36. Itt: 20.

² Vö. Eckart SCHÄFER, *Deutscher Horaz: Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, Wiesbaden, 1976, VIII.

³ SZÖRENYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., 1993; Uő., *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*, Bp., 1999; Uő., *Philologia Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., 2002.

⁴ Vö. pl. Andor TARNAI, *Lateinische Lyrik in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*, Acta Litteraria, 26(1984), 233–242; Uő., *Deutschland als Zentrum der internationalen neulateinischen Dichtung im Späthumanismus = Das Ende der Renaissance: Europäischer Kultur um 1600*, Hrsg. August BUCK, Tibor KLANICZAY, Wiesbaden, 1987, 155–164; Uő., *A neolatin költészet és dráma alkonya Európában*, ItK, 101(1997), 457–469.

⁵ KÜHLMANN (1. jegyzet), 14.

Petrus Lotichius Secundus és Paul Schede Melissus ismertek voltak Magyarországon, míg a 17. századi német neolatin írók közül Jacob Bidermann, Siegmund von Birken, Jeremias Drexel, Jacob Masen és Nicolaus Avancini számítottak a legismertebbek közé.

A recepció feltárását jelentősen nehezíti az életmű nagy terjedelme, s hogy a módszeres Balde-kutatás csak az 1960-as évek végén indult meg.⁶ Az életmű különböző területei nem egyenlő mértékben feltártak, s csak nagyon kevés műnek van kritikai kiadása.⁷ További nehezítő körülmény, hogy Balde költészete jórészt az antik előképek közös imitációs bázisán nyugszik, az antikvitás óta ismert műfajokat, szövegtípusokat, szerkezeteket, motívumokat és toposzokat használ, s ezért az ún. „hatások”, „kölcsonzések” pozitivistá értelemben nagyon nehezen megragadhatók.⁸ Ehhez járul, hogy Balde fölényesen alkalmazta az argutia teljes fegyvertárát és összes regiszterét,⁹ Magyarországon azonban ez az írásmód kevésbé számított elfogadottnak, s csak kevesen voltak képesek a művelésére.

Magyar történeti vonatkozások Balde műveiben

Mielőtt rátérünk a tulajdonképpeni recepciótörténetre, vessünk egy pillantást arra, milyen magyar vonatkozások találhatók Balde műveiben, s hogyan reflektált a költő a magyar történelemre és kultúrára. Ilyen vonatkozások politikai költészetében találhatók,¹⁰ melynek központi témája, a harmincéves háború és a fenyegető török veszély, Magyarországot is közelről érintette.

Az *Ad Germanos* c. óda (Lyr. I, 37) alcímében Balde párhuzamba állítja egymással a svédek németországi, illetőleg a törökök magyarországi és ausztriai pusztításait. A kötet következő, *Ad aquilam Romani Imperii* c. darabjának (Lyr. I, 38) negyedik strófája a hunokat említi, akiket a korabeli köztudat a magyarok őseiként tartott számon. A következő három óda (Lyr. I, 39–41) a török elleni háborúk három hős hadvezérét dicsóíti és követendő példaként állítja a németek elé.

Az első Kasztrióta György (Szkander bég), a török ellen küzdő albán fölkelők vezére, akinek alakját később Jacob Masen eposztémaként ajánlotta.¹¹ Kasztrióta 1444-ben szövetséget kötött Jagelló Ulászló magyar királlyal a török ellen. Miután három év múlva a török ellene fordult, s elfoglalta Albánia jelentős részét, Hunyadi János katonai segítséget

⁶ Gisbert KRANZ, *Zu Jacob Baldes Bildgedichten*, Archiv für Kulturgeschichte, 60(1978), 305–325. Itt: 305.

⁷ Andrée THILL, *Balde-Forschung seit 1968* = BUCK–KLANICZAY (4. jegyzet), 221–230.

⁸ KRANZ (6. jegyzet), 310; ÁCS Pál, *Galambok Mársnak sisakjában...* = Jankovics József 50. születésnapjára, Bp., 1999, 14–15.

⁹ Andrée THILL, *Religiöse Dimensionen der argutia-Poetik am Beispiel Jacob Baldes* = *Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, Hrsg. Dieter BREUER, Wiesbaden, 1995, 771–778; Wilhelm KÜHLMANN, *Einleitung* = Jacob BALDE SJ, *Urania Victrix – Die Siegreiche Urania. Liber I–II – Erstes und zweites Buch*, in Zusammenarbeit mit J. HUBER, W. STRAUBE eingel., hg., übers. u. komm. v. L. CLAREN, W. KÜHLMANN, W. SCHIBEL, R. SEIDEL, H. WIEGAND, Tübingen, 2003, VII–XLI. Itt: XXXIV–XXXV.

¹⁰ SCHÄFER (2. jegyzet), 232–249.

¹¹ SZÖRÉNYI, *Humok és jezsuiták* (3. jegyzet), 9.

és pénzt kért a pápától, az 1448. október 18–19-i rigómezei ütközetben azonban az ódában is megnevezett Murád szultán felmorzsolta Hunyadi seregeit. Balde nem említi a szövetségekötést; Kasztrióta Györgynek harci erényeit és ügyességét dicséri, s bátorsága miatt többek között a líbiai oroszlánhoz hasonlíja.

A második óda II. Fülöp hadvezérét, Don Juan d'Austriát dicsőíti, aki az 1571-es lepantói tengeri csatában legyőzte a török hajóhadat. Mátyás király apjának, a „terror Turcarum”-nak nevezett Hunyadi Jánosnak, aki 1456-ban Nándorfehérvárnál nagy túlerővel szemben aratott győzelmet a török felett, Balde külön ódát szentelt. Ebben Pannónia díszének nevezi Hunyadit, hősnak, akitől a török állandóan rettegett, s akinek neve még a síró török gyermeket is hallgatásra bírta. Üstököshöz hasonlíja, az üdvösség csillagának (*salutis stella*) mondja, s Kapaneusz thébai hőssel állítja párhuzamba, aki dárdájával legyőzte a nemeai királyfi, Arkhemorosz vesztét okozó sárkányt. Az utolsó strófában Balde Hunyadival való versengésre szólítja fel honfitársait, s azt kívánja, az ő példája élesítse ki fegyvereiket.

Az epódoszok könyvének első darabja (Epod. 1) a birodalom rendjeihez fordul, s összefogást sürget a török veszély elhárítása érdekében. Balde itt felidézi a török hódítás történetét Görögország és Ciprus elfoglalásától Bécs ostromáig, s külön megemlékezik Pannónia népének tűzzel-vassal történt elpusztításáról, Buda, Székesfehérvár és Esztergom elfoglalásáról. A *Sylvae* V. könyve 14. darabjának tárgya ugyancsak a török birodalom terjeszkedése a különböző szultánok alatt, s Balde külön megemlíti Magyarország és Lengyelország meghódítását. Először ironikusan dicséri a törököt, majd az óda végén nemzetközi összefogásra szólít fel a török visszaszorítása érdekében.

Lényegében ugyanez a célja a *Sylvae* egy másik, a birodalom fejedelmeihez címzett, ismert darabjának (lib. IX, 11). Balde először erőteljes képet rajzol a fűriák, azaz az irigység, a nagyravágyás, az egyenlenség és a birtoklásvágy meneküléséről a béke közeledtének hírére, majd a béke áldásait részletezi mitológiai eszközökkel. Végül apokaliptikus látomásban előre vetíti a különböző népek, köztük a magyarok egymással vívott harcát arra az esetre, ha a hatalmasok mégsem tudnának megegyezni.

Több epikus darabot szentelt Balde a török háborúk császári hadvezéreinek, köztük az 1620-ban Pozsonynál elhunyt Henri Dampierre-nek és az 1621-ben Érsekújvár ostromában elhunyt Karl Bonaventura Buquoy generálisnak (OPO III, 276–281).¹² Míg a Dampierre halálát elbeszélő darab egyaránt megnevezi Pannóniát és a halál pontos helyszínét, a Buquoy-t dicsőítő csupán Pannóniát, a Dunát és Bécset említi. Mindkét esemény jelentős figyelmet keltett a kor német nyelvű publicisztikájában, Balde azonban nem a csaták körülményeit részletezi, hanem változatosan dicsőíti a hadvezérek harci erényeit. A két Magyarországon elhunyt hadvezért egy harmadikkal, Pappenheimmel együtt Balde megemlíti a *Poema de vanitate mundi* 72. darabjában is (OPO VII, 140–142). A sorozat 86. darabjában a németekre támadó svédekett Attila hunjaihoz hasonlíja (OPO VII, 163–165). A Tilly tábornok halálára készített búcsúztatóban (*Parentatio*) Balde külön részt

¹² Jacob BALDE, *Opera poetica omnia*, München, 1729, I–VIII (a továbbiakban: OPO). A császári hadvezérek halálának további feldolgozásához vö. Bethlen Gábor korának költészete, s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., 1976 (Régi Magyar Költők Tára, XVII/8), 69–74.

szentelt a hadvezér magyarországi győzelmeinek (OPO VIII, 303–312, 317). A már ismert városnevek – Buda, Székesfehérvár, Győr – mellett itt megemlíti a Tisza, Száva, Drina, Mura és Dráva folyók, valamint a szigetvári hős, Zrínyi Miklós nevét is.

Összességében megállapítható, hogy Balde nem csekély történeti és földrajzi ismerettel rendelkezett Magyarországról. Önálló tárgyként az ország nem jelenik meg nála, a török háborúkkal összefüggésben azonban többször, kiemelt helyen említi. Magyarország török megszállását az európai keresztény uralkodók szégyenének nevezi, összefogásra szólítja fel a fejedelmeket, s folyamatosan napirenden tartja a török kiűzésének és Magyarország felszabadításának gondolatát. Ebben lényegében Sarbiewskit követi, aki a lengyelek és a Habsburgok összefogását sürgette Magyarország töröktől való felszabadítása érdekében.¹³

Balde művei a magyarországi könyvtárakban

Balde magyarországi hatástörténetének megalapozását segíti a könyv- és könyvtártörténeti összefüggések tisztázása. Ehhez szükség van annak megállapítására, hogy mely művek, milyen kiadásban, hol, mikor, milyen körben álltak rendelkezésre. A művek egykori elterjedésének legfontosabb forrásai a történeti könyvtárak állományjegyzékei és a ma is meglévő kötetek tulajdonosi bejegyzései. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy Balde művei a jezsuita kollégiumi könyvtárakban voltak meg a legnagyobb számban. Az állományjegyzékek tanúsága szerint a győri kollégium rendelkezett a legnagyobb számú Balde-művel. Itt egyaránt megvolt a *Poesis Osca sive drama georgicum* (München, 1646), a *Vultuosae Torvitatis encomium* (München, 1658), a *De laudibus B. Mariae V. odae partheniae* (München, 1648), a *Batrachomyomachia* és a *Sylvarum libri VII* (München, 1643) egy-egy példánya. A *Poemata* (Köln, 1660) hat, a *Lyrice* és egy *Miscellané*nek nevezett – valószínűleg a *Lycorum libri IV. et Epodon lib. unus c.* kiadvánnyal azonos – kötet (Köln, 1646) összesen tizenegy-tizenegy példányban állt rendelkezésre, ami mutatja, hogy ezeket a műveket rendszeresen használták az oktatásban.¹⁴

Kassán 1682-ben egyaránt megvolt a *De laudibus B. Mariae Virginis* (München, 1648), az *Antagathysus* (München, 1658) és az *Urania victrix* (München, 1663).¹⁵ Nagyszombatban az 1632-ben elkezdett katalógus szerint megvolt a *Sylvae lyrice* kölni – valószínűleg 1646-os – kiadása, az 1690-es jegyzék szerint a *Poema de vanitate mundi* (München, 1638), az 1660-as kölni kiadású *Poemata* I. kötete és egy 1647-ben Münchenben megjelent „alia opuscula Poetica”.¹⁶ A zsolnai kollégium könyvtárában 1712-

¹³ Jean-Marie VALENTIN, *L'or et le fer* = Matthias Casimir SARBIEWSKI, *Choix de poèmes lyriques*, Paris, 1995, VII–XVIII. Itt: XVI.

¹⁴ *Catalogus librorum*, A Győri Bencés Rendház Könyvtára, J 784, 114, 117.

¹⁵ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig: Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*, s. a. r. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, Szeged, 1990, I, 22, 520; 22, 525; 22, 526.

¹⁶ *Catalogus novus librorum collegii Tirnaviensis Societatis Jesu: Conscriptus 1690*, Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: BEKK), J 2/1, 157; *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig: Nagy-*

ben megvolt a *Poemata* 1660-as kölni kiadásának I., III. és IV. kötete, továbbá az *Urania victrix* (München, 1663),¹⁷ Löcsén a *Poemata* (Köln, 1660) II. kötete és az *Urania victrix* (München, 1663) egy példánya.¹⁸ A jegyzékek szerint az egy-egy Balde-művel rendelkező jezsuita könyvtárak közül a *Poema de vanitate mundi* egyaránt megvolt Turócon, Szokolcán és Komáromban, az *Urania victrix* Eperjesen és Pozsonyban.¹⁹

A ma is meglévő példányok tulajdonosi bejegyzései tovább árnyalják a képet. Egy-egy példányban volt meg az *Urania victrix* (München, 1663) a zágrábi,²⁰ a *Templum honoris apertum virtute Ferdinandi III* (Köln, 1651) a nagyszombati²¹ és a *Batrachomyomachia* (Wien, 1708) szemelvényes kiadása a szokolcai kollégiumban, az utóbbi helyen a szintaxis magiszterének szobájában.²² Az 1729-es müncheni összkiadás egy példányát a pozsonyi jezsuiták a címlap kéziratos megjegyzése szerint 1731-ben regisztrálták és a poétika tanára használta.²³ A *Poemata* 1660-as kölni kiadásának a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött példányában az I. kötet elején három és fél oldal terjedelmű, kézzel írott tartalommutató, ún. *Syllabus carminum* tanúsítja az egykori használatot.²⁴ A jelenleg hiányzó III. kötet elveszett címlapját a szolgálati katalógus címfelvétele szerint Kaprinai István jezsuita történész pótolta kézírással.

A jezsuita könyvtárakon kívül Balde művei megtalálhatók voltak más rendek könyvtáraiban is. Így például a *Batrachomyomachia* (Regensburg, 1637) szerepel az egri és pásztoi ciszterciek könyveinek 1788-ban készített jegyzékében.²⁵ A *Poemata* (Köln, 1660) IV. kötete a szentgotthárdi, a *Carmina selecta* 1824-es, Rohn-féle kiadása a zirci ciszterciek könyvtárában volt, illetőleg van meg.²⁶ A *Poema de vanitate mundi* (Köln, 1747) egy példányát a zobori kamalduli remetesség könyvtárában regisztrálták 1765-ben.²⁷

Balde művei szórványosan eljutottak magánszemélyek tulajdonába is. Így például a *Sylvae lyricae* egy példányát 1667-ben a jezsuitáknál tanult író és katona Pázmány Miklós, az *Urania victrix* egy példányát 1690-ben Berényi György Nyitra megyei nemes

szombat 1632–1690, s. a. r. FARKAS Gábor Farkas, Szeged, 1997, II, 55, 786; 183. A *Poema de vanitate mundi* nagyszombati példánya: Budapesti Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban: BEK), Hf 1169.

¹⁷ *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726: Jegyzékszerű források*, s. a. r. ZVARA Edina, Szeged, 2001, 416–417.

¹⁸ BEKK J 10/5, 38. A *Poemata* korábban Löcsén őrzött második példánya: Pécsi Egyetemi Könyvtár, 34.944.

¹⁹ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig* (15. jegyzet), 254; BEKK J 16, 53; J 10/3, 32; J 10/4, 33; J 10/10, 92.

²⁰ A példány: BEK Hf 1167.

²¹ A példány: BEK Ga 2595.

²² A példány: BEK Fa 6904.

²³ A példány: BEK Hf 580.

²⁴ A példány: BEK Hf 580.

²⁵ *Catalogus librorum Agriensium et Pasztoviensium post R. R. Patres Cistercienses Repertorium Anno 1788*, BEKK J 16, 28.

²⁶ A példányok: Zirci Ciszterci Rend Könyvtára, *Poemata*, jelzet nélkül; *Carmina selecta*, 23.346.

²⁷ A példány: BEK Hf 1046.

könyvei között vették számba.²⁸ A *Solatium podagricorum* [...] libri duo (München, 1661) egyik – Balde három másik művével egybekötött – példánya Bozzay János ex librisét őrzi,²⁹ a *Batrachomyomachia* (Ingolstadt, 1637)³⁰ és a *Iephtias* (Amberg, 1654) egy-egy példánya a Péchy–Zichy család boldogkőváraljai könyvtárának tulajdona volt.³¹ Első pillantásra meglepőnek tűnhet, de – mint arra később visszatérünk – nem véletlen, hogy Balde műveinek két, 19. század eleji kiadása megvolt a magyar felvilágosodás forradalmár költője, Batsányi János tulajdonában. Az egyik a *Carmina selecta* Orelli-féle kommentált válogatásának 1818-as második kiadása, a másik a *Carmina* 1829-es augsburgi kiadásának első része.³² Mindkét kötetben az első kötéstábla belső oldalán olvasható a „Batsányi” bejegyzés. Említést érdemel az is, hogy az *Urania victrix* első kiadása megvolt a történetíró Horvát István könyvtárában.³³

A jelenlegi magyarországi könyvtárak közül a szekularizált szerzetesi könyvtárak állományának egy részét magában foglaló budapesti Egyetemi Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár őrzi a legtöbb Balde-kötetet. Az előbbi összesen tizenöt tételt birtokol az 1638–1747, az utóbbi tizenegyet az 1634–1829 közti időből, többségében a szerző életében megjelent első kiadást. Nagyobb számú munka található még Baldétól az egyes egyházmegyei könyvtárakban. Így például a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár összesen tíz tételt őrzi az 1637–1856 közti időből, köztük a *Iephtias*t, a *Solatium podagricorum*ot és az 1729-es müncheni összkiadást. Az Egri Főszékesegyházi Könyvtárban összesen hat, a Győri Egyházmegyei Könyvtárban négy tételt tartanak számon Balde műveiből. A poétikai szempontból fontos *Expeditio Polemico-Poetica* (München, 1664) egy példányát a Veszprémi Érseki Könyvtár őrzi.

Összességében megállapítható, hogy Balde fontosabb munkái kivétel nélkül eljutottak Magyarországra. Jelentős részük több példányban volt meg és nemcsak a jezsuiták tulajdonában. Kiemelést érdemel az első kiadások és a Balde hírnevét megalapozó művek nagy száma, az 1660-as kölni és az 1729-es müncheni összkiadások, továbbá a nagyszabású őregkori mű, az *Urania victrix* magas példányszáma. A felsorolt adatok tükrében helyesbítésre szorul a megállapítás, mely szerint az 1729-es müncheni összkiadás Bajorországon kívül csak ritkán fordul elő.³⁴

²⁸ *Magyarországi magánkönyvtárak: 1588–1721*, s. a. r. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1992, II, 51, 367; 136, 198.

²⁹ Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), 323.981–2–3–4. Az egybekötött művek: *Medicinae gloria per Satyras XXII. Asserta*, München, 1651; *Antagathyrus*, München, 1658; *Satyra contra abusum tabaci*, München, 1657. A podagra-témához vö. *Laus Podagrae az az az közsvénynek ditsireti*, kiad. TURÓCZI-TROSTLER József, Gyoma, 1936.

³⁰ A példány: OSZK 181.309.

³¹ A példány: Debreceni Egyetemi Könyvtár, 752.712.

³² A példányok: OSZK P.o. Lat. 1077; P.o. Lat. 1078. Vö. Max WEHRLI, *Zur Balde-Edition des Johann Conrad von Orelli = Jacob Balde und seine Zeit: Akten des Ensisheimer Kolloquiums 15.–16. Oktober 1982*, Hrsg. Jean-Marie VALENTIN, Bern, 1986, 284–290.

³³ *Horvát István könyvtárának katalógusa*, OSZK, Fol. Hung. 1806, fol. 72v.

³⁴ Jürgen GALLE, *Die lateinische Lyrik Jacob Baldes und die Geschichte ihrer Übertragungen*, Münster, 1973, 3.

A befogadás-történet fontos fejezetét alkotja Balde nevének említése az irodalomelméleti kézikönyvekben és kéziratok jegyzetekben. Ismeretes, hogy Balde nem sokra értékelte a poétikatanácsadókat,³⁵ ugyanakkor a jezsuiták Európa-szerte ajánlották őt a költői imitáció mintaszerzőjeként. Nem volt ez másként Magyarországon sem, ahol Balde művei sűrűn előfordulnak a jezsuita kézikönyvekben és kéziratok oktatási segédletekben, s hatása egészen a 19. század elejéig kimutatható.

A humaniorák első éves repetenseinek 1734-ben Szokolcán összeállított kéziratban Hellmayr Antal már a bevezetőben ajánlja Baldét a szatirikus és a lírai költészet tanulmányozásához.³⁶ A poétikával foglalkozó rész második, a stílussal és az elégiával foglalkozó fejezetében többek között Balde műveinek olvasását és jegyzetelését ajánlja, az elegia készítését részletező kilencedik fejezet pedig az *Urania victrix*t említi meg a műfaj követendő példái között. A kisebb költői műfajokat tárgyaló tizedik fejezet ötödik, a betegségből való meggyógyulás alkalmából írt üdvözlő verset (soteria) és hetedik, a búcsúzó és az útról hazatérőket köszöntő verset (apobaterion – epibaterion) bemutató paragrafusában Balde ugyancsak szerepel az ajánlott szerzők között. Az egyéb költői műfajokat tárgyaló tizenegyedik fejezet szatíráról szóló negyedik paragrafusa és a lírai verset bemutató tizenkettedik fejezet többek között ugyancsak tanácsolja Balde műveinek olvasását. A kézirat végén található az ajánlott szerzők és művek tematikus jegyzéke, mely az elégiakeresők művei között ismét említi az *Uraníát*. Balde neve feltűnik még a Vergilius-követők, a jeles szatíraírók, lírikusok és drámaírók (*Iephtias*) között.

A budapesti Egyetemi Könyvtár F 37 jelzetű kézírata további reprezentatív példája a humaniorák oktatásához készült tanári segédleteknek, s számos egyezést mutat az előbb ismertetett jegyzettel.³⁷ Balde neve itt is az első rész első fejezetének a költők olvasásával foglalkozó második paragrafusában tűnik fel először, a szatirikus és a lírai költészet ajánlott szerzői között. A drámával foglalkozó hatodik rész utolsó, tizenharmadik paragrafusa, mely a rétorok és poéták deklamációit tárgyalja, többek között Balde *Expositio polemico-poetica* (München, 1663) c. művének tanulmányozására hívja fel a figyelmet. A kézirat végén, a humaniorák elsajátításához ajánlott könyvek jegyzékében – ugyanúgy, mint az előző jegyzetben – az elégiakeresők művei között az *Urania*, a Vergilius-követőké között a *Batrachomyomachia* szerepel. Balde neve ezenkívül feltűnik még a szatíra, a lírai költészet és a dráma (*Iephtias*) ajánlott szerzői között.

Két további, a jezsuita oktatásban használt kéziratok jegyzet ugyancsak többször említi Baldét, s tanúsítja művei ismeretét. Az egyik a *Poematát* a retorika, a *Poema de vanitate mundi* a retorika és a poétika magisztereinek, az *Urania* első részét a poétáknak

³⁵ Dieter BREUER, *Oberdeutsche Literatur 1565–1650: Deutsche Literaturgeschichte und Territorialgeschichte in frühabsolutistischer Zeit*, München, 1979, 250–251.

³⁶ *Institutio ad litteras humaniores 1734*, BEKK F 33.

³⁷ *Commentarii in litteras humaniores*, BEKK F 37.

és a grammatika magisztereinek ajánlja figyelmébe.³⁸ A másik jegyzet az elégia műfaj példái között tartja számon az *Uraniát*.³⁹

A poétika nyomtatott kézikönyvei között elsőként említjük egy ismeretlen jezsuita *Ars metrica* című, először 1698-ban Nagyszombatban megjelent, majd 1712-ben és 1733-ban változatlan formában ugyanott kiadott munkáját.⁴⁰ A klasszikus auktorok mellett az összeállítás több jezsuita költőtől is hoz példákat, s Sautel, Menestrier és Bussières mellett két alkalommal Baldéra is utal. Az epithetonok hozzáadásának mesterségéről szóló második fejezetnek a főnevek felcserélését (mutatio) tárgyaló, második szekciója az átvitel (translatio) módozatait, azaz a metaforaalkotás lehetőségeit mutatja be. A kilencedik pont tárgya a dolgok megnevezése ismertetőjegyek (signum) segítségével. Az uralkodók, népek megnevezésének egyik módja a jelvényekből, címerekből vett szimbólumok költői használata. Ennek egyik példája az első Balde-idézet, melyben az európai fejedelmeket a béke szentesítésére és a török elleni harcra buzdítja a költő, s a germánokat a sas, a törököket a hold képével nevezi meg.⁴¹ A második idézet a népeknek a birodalmak jelentős folyóival történő megnevezését illusztrálja.⁴² Az *Ad illustriss. et excellentissimos pacificatores Monasterii congregatos* (Sylv. IX, 4) c. ódából vett idézetben a Scaldis (ma: Schelde) a belgákat, a Temze az angolokat, a Rajna a germánokat, az Ister a törököket és a magyarokat jelöli. A két idézet tanúsítja, hogy a 17–18. századi jezsuita poétikák példatárában Magyarországon is mintaszerzőnek tekintették Baldét és szívesen hivatkoztak rá.

Annak bizonyítására, hogy Balde neve egészen a 19. század elejéig előfordul a magyarországi latin poétikákban, az expiarista Grigely József először 1807-ben megjelent, majd több kiadást megért *Institutiones poeticae* c. compendiumát idézzük.⁴³ A drámának szentelt harmadik könyv tizenharmadik, az ajánlott drámaszerzőket és műveket felsoroló fejezetében a *Iephtiasra* található utalás. A satíráról szóló részben a felsorolt újkori szerzők között első helyen áll Balde, s neve ott van a lírai költészet jeles újabb kori képviselői között is.

A Magyarországon kiadott poétikákban való hivatkozásoknál nem kisebb jelentőségű Balde többszöri említése a rendtárs Jacob Masen irodalomelméleti műveiben. Ismeretes, hogy poetológiai főművében, a *Palaestra eloquentiae ligatae*-ben (I–III, Köln, 1654–1657) Masen többször szól Baldéról, s dicséri lírájának szépségét, erejét, rövidségét, iróniáját és éleselméjűségét. Horatius mellett Masen Sarbiewskit és Baldét tekintette a lírai költészet mintaszerzőinek, s az utóbbit elsősorban a szellemes, sűrített kifejezőmód miatt állította Horatius mellé.⁴⁴ Az óda tárgyalásában ugyancsak utalt rá mint ajánlott előképre.⁴⁵ A Masen által javasolt concettista fikciók alkalmazása Baldének is tipikus

³⁸ *Catalogus librorum in cubiculis religiosorum*, BEKK J 3.

³⁹ *Collectanea historica, politica et ecclesiastica: Catalogus librorum humaniorum*, I/9, BEKK G 114.

⁴⁰ A példányok: BEKK RMK II 434; Ha 1267; Ha 547.

⁴¹ *Ars metrica*, Tyrnaviae, 1698, 109–110.

⁴² *Uo.*, 114–115.

⁴³ GRIGELY József, *Institutiones poeticae*, Budaë, 1807, 124, 157, 172.

⁴⁴ SCHÄFER (2. jegyzet), 157, 170–171.

⁴⁵ GALLE (34. jegyzet), 13.

eljárása, s Balde conceptizmusa szoros összefüggést mutat Masen conceptus-elméletével.⁴⁶ Masen tárgyalja Balde Horatius-paródiáját, s a lírai parafrázis példaként idézi a *De granadillo Indico* c. ódájának egyik sorát.⁴⁷

A *Palaestra* több vonatkozásban kanonizálta a Balde által követett költői gyakorlatot. Ezért nem mellékes, hogy Masen az argutia mértékadó elméletírójának számított Magyarországon is.⁴⁸ Nevét gyakran említik a különböző irodalomelméleti kézikönyvek, s művei nagy számban rendelkezésre álltak elsősorban a jezsuita kollégiumok könyvtáraiban. Aktív használatukat tanúsítják a tulajdonosi bejegyzések, a különböző műfajú irodalmi művek hivatkozásai és a képzőművészetre gyakorolt hatása. Masen poétikájának elterjedése és ismerete fontos közvetítő tényezője volt Balde magyarországi recepciójának.

Recepció az irodalmi műfajokban

Amennyire megállapítható, a magyarországi neolatin költők munkáiban – ugyanúgy, mint pl. a franciáknál⁴⁹ – hiányoznak a konkrét utalások Balde műveire. Ez nem zárja ki rejtett kölcsönzések és utánzások jelenlétét, különösen a Horatiusra hivatkozó versciklusokban. Ezek azonban csak részletes összehasonlító elemzéssel lennének feltárhatók, melyhez jelenleg hiányoznak a feltételek.

Szörényi László megállapította, hogy Melchior Guttwirt cseh jezsuita, II. Rákóczi Ferenc tanára *Amores Mariani* (Linz, 1690) című, Rákóczinak ajánlott verseskötete az Ovidius-imitáció szélsőséges lehetőségét valósítja meg, amennyiben a Mária-kultuszt párosítja Ovidius szerelmi elégiáinak formájával, kötetkompozíciójával és – bizonyos értelemben – erotikus tematikájával.⁵⁰ Ismeretes, hogy a Mária-ódák fontos helyet foglalnak el Balde költészetében, s hogy ezek az ódák Sarbiewski koncepciója nyomán igen gyakran Vergilius, Ovidius és főként Horatius istennőinek és nőalakjainak transzfigurációjával, különböző szerelmi és erotikus motívumok Máriára történő óvatos átvitelével dicsőítik az Istenanyát.⁵¹ Valószínűnek látszik, hogy Guttwirt Mária-elégiáiban számolnunk kell nemcsak az említett antik szerzők, hanem Balde ösztönzésével is. Ezt látszik igazolni az azonos tematikájú versek sora (pl. *Salutatio Angelica*, *Immaculata*, *Genovefa*) és a világi szerelmi motívumok mindkét szerzőnél gyakori, allegorikus felhasználása.

A dráma műfajára térve, a Jephte-, illetőleg Iephtias-téma gyakran feltűnik a 17–18. századi magyarországi jezsuita és piarista színjátékokban. Az 1630–1771 közti időszak-

⁴⁶ SCHÄFER (2. jegyzet), 158, 160, 174.

⁴⁷ Urs HERZOG, *Divina poesis: Studien zu Jacob Baldes geistlicher Odendichtung*, Tübingen, 1976, 93, 132a. jegyzet.

⁴⁸ TUSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Jacob Masen irodalomelméleti műveinek hatástörténetéhez*, ItK, 108(2004), 139–154.

⁴⁹ KÜHLMANN (1. jegyzet), 20.

⁵⁰ SZÖRÉNYI, *Humor és jezsuiták* (3. jegyzet), 44–48.

⁵¹ SCHÄFER (2. jegyzet), 218–232; *Spolia vetustatis: Die Verwandlung der heidnisch-antiken Tradition in Jakob Baldes marianischen Wallfahrten: Parthenia, Silvae II 3 (1643)*, eingeleitet, hrsg., übers. und. erl. v. Andreas HEIDER, München, 1999.

ból összesen tizenkét ilyen tárgyú előadásról maradt fenn adat,⁵² a darabok szövege azonban csupán egyetlen esetben ismert.⁵³ Ez az 1750-ben Gyulafehérváron előadott, *Jephthe* c. drámaszöveg címében, szerkezetében, terjedelmében és szereplőinek összetételében egyaránt különbözik Balde *Iephtiasától*.⁵⁴ Őt helyett csupán három felvonásra tagolódik, jóval rövidebb annál, tizennégy helyett csupán négy szereplő adta elő, s a kórus szerepét egy próféta vette át. Balde darabja minden bizonnyal hozzájárult a téma magyarországi népszerűségéhez, egyes jelek, így például bizonyos kifejezések előfordulása és a főhős szolgájának, Baracusnak a szerepeltetése azonban arra utalnak, hogy a magyar szerző közvetlenül vagy közvetve ismerte Balde szövegét, s felhasználta és a modern drámaszerkesztés elveihez közelítette annak elemeit. A gyulafehérvári szöveg egyben jelzi Balde magyarországi hatásának legtávolabbi kisugárzási pontját délkeleti irányban.

A jezsuita Rájnis József a jezsuita iskolai poétika egyik utolsó magyar képviselőjének számít a 18. század második felében. Magyar nyelvű verseit, Anakreón-, Horatius-, Ovidius- és Vergilius-fordításait a klasszikus versmértékek változatos alkalmazása jellemzi. A Szily József püspöki beiktatására írt *Pásztori dal* c. allegorikus versében együttesen alkalmazza a négyes és negyedfeles trochaeusokat: a hét négyes trochaеust a strófák végén egy negyedfeles trochaеus zárja.⁵⁵ Mint Trencsényi-Waldapfel József megállapította, ez a forma az antik verselés utolsó nagy megújítójánál, Sarbiewskinél tűnik fel legkorábban, az *Aquilae Radiviliae nuptialis pompa* c. költeményben (Lyr. V, 7), leggyakrabban azonban Balde alkalmazta. Sarbiewski Claudianusra hivatkozik mintaként, akinek egyik epithalamiuma más metrikai eszközökkel ugyan, de Sarbiewski verséhez hasonló stílushatást ér el.

Balde ezt a versformát használja például az erdő hangulatának érzékeltetésében (OPO II, 31), a boldog lelkek hazájának ábrázolásában (OPO II, 219), Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz legendájának megverselésében (OPO VII, 408), valamint egyik Mária-ódájában (OPO VI, 420). Rájnis és mintái között csupán annyi a különbség, hogy míg Sarbiewskinél és Baldénál minden hatodik, illetőleg ötödik trochaicus diameterre következik egy catalecticus tetrameter, a negyedik versláb után cezúrával, Rájnisnál hét négyes trochaеust követ egy negyedfeles. Az idillikus hangulat, a lágy hangzás és a jellegzetes gondolatrítmus mindhárom költőnél a tárgytól függetlenül a versforma fő sajátossága, s Rájnis egyik mintája és ösztönzője a forma alkalmazásában Balde lehetett.

⁵² STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*, IV, *Mutatók*, összeáll. H. TAKÁCS Marianna, Bp., 1994, 117; KILIÁN István, *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században: Iskolai színjátékaink témarendje egy jezsuita minta és a teljes piarista felmérés alapján*, Bp., 2002, 195, 224.

⁵³ BARTAKOVICS József, *Opera poetica*, I, OSZK, Quart. Lat. 693, I, 55r–65v.

⁵⁴ Vö. Jean-Marie VALENTIN, *Baldes „Jephtias” und das Problem des christlichen Stoizismus*, *Argenis*, 2(1978), 37–72; Heidrun FÜHRER, *Ein Menschenopfer zur Ehre Gottes und zum Trost der Menschen: Jacob Baldes Jephtias, eine jesuitische Tragödie im Dienste der Gegenreformation*, *Neulateinisches Jahrbuch*, 4(2002), 89–154.

⁵⁵ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *A latin versművészet utolsó korszakából (Rájnis József „Pásztori dal”-ához)*, *EPH*, 57(1933), 105–111.

Az egyik legjelentősebb Balde-hatás a magyar irodalomban a költő korai eposzához, a *Batrachomyomachiá*hoz kapcsolódik. Csokonai Vitéz Mihály azonos című ifjúkori műve a pszeudo-homéroszi eposz és Balde szatirikus-didaktikus eposzának együttes ismeretében készült 1792-ben.⁵⁶ Csokonai „Blumauer módja szerint”-i travesztiát írt, s Baldéhoz hasonlóan az allegorikus társadalombírálat szellemében dolgozta fel a témát. Az eposzról írt tanulmányában így jelölte meg műve viszonyát Balde eposzához: „Balde nevű Német Jésovita kidolgozta ezt a Görög Originál szerint Deák Hexameterekben de sokkal bővebben, és V Könyvekre szabta fel; én is hasonlóképpen nem szó szerint fordítottam, hanem a furtsaság kútfejét megduplázván, travestáltam, és IV Pipadohányra vagy is IV Könyvre osztottam”.⁵⁷ Mivel a kritikai kiadás ehhez a szöveghez megjegyzi, nem bizonyos, hogy Csokonai olvasta Balde művét, a továbbiakban a két mű összevetésével próbáljuk bizonyítani, hogy Csokonai nemcsak olvasta, hanem ösztönző forrásként is használta azt. Nem mellékes körülmény, hogy az 1729-es Balde-összkiadás első hat kötete, benne a *Batrachomyomachiával*, egy másik Balde-művel együtt megvult Csokonai iskolája, a Debreceni Református Kollégium könyvtárában.⁵⁸

Ismeretes, hogy ezt a művét Csokonai közel egy időben írta az osztrák, magyar és porosz seregek franciaországi intervenciójával. Állítása szerint elkészítette a téma travesztálás nélküli változatát, szorosan a Homérosznak tulajdonított eposzparódiát követve, ez azonban ugyanúgy nem maradt fenn, mint a mű 1794-ben készen álló apológiája.⁵⁹ Egyértelműen Balde ösztönzésére utalnak az aktuálpolitikai vonatkozások: Balde a harmincéves háború eseményeit kommentálja, Csokonai a francia forradalom nyomán kialakult francia–Habsburg ellentétet állítja a középpontba. Mindkét szerző alapvetően háborúellenes, békepárti beállítottságú.⁶⁰ Az aktuálpolitikai célzatosság határozza meg mindkét mű szerkezetét, tartalmát és nyelvi eszközeit. Balde ösztönzésére utal a nevek használata: ahogy átdolgozása bevezetésében Balde jegyzékbe vette a békák és az egerek neveit, s a görög neveket latinra fordította, ugyanúgy Csokonai is magyarra fordította a nevek többségét.⁶¹ A nevek egy része Csokonainál franciás, illetőleg németes (egy esetben szláv) hangzású. A magyar, német és szláv hangzású nevek kivétel nélkül az egereket, a franciás hangzásúak a békákat jelölik: az utóbbiak a franciákat, az előbbieket a forradalom ellen

⁵⁶ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Költemények*, II, 1791–1793, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1988, 33–61. Vö. *Batrachomyomachia: Homers Froschmäusekrieg auf römischer Trompete geblasen von Jacob Balde S. J. (1637/1647) mit kritischer Ausgabe des ersten Buches*, Übersetzung und Kommentar v. Veronika LUKAS, München, 2001.

⁵⁷ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Tanulmányok*, kiad. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., 2002, 54; vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Feljegyzések*, kiad. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Bp., 2002, 720.

⁵⁸ A példányok: G 2595; G 3216.

⁵⁹ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Költemények*, II, 1791–1793 (56. jegyzet), 341; SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai Békaegérharcának keletkezéséről, politikai vonatkozásairól, szövegeiről*, ItK, 74(1970), 14–26.

⁶⁰ A Csokonai-mű különböző értelmezéseihez vö. SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai „Elveszett alkotmánya”: a Békaegérharc* = Uő., *Csokonai művei nyomában*, Bp., 1981, 414–475; BIRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 413–414.

⁶¹ FERENCZI Zoltán, *Csokonai*, Bp., 1907, 32–34; SZILÁGYI (59. jegyzet), 16–22.

fellépő Habsburg (magyar, német, szláv) seregeket jelképezik. Ezen túlmenően ugyanúgy, mint Baldénál, Csokonai szövegében is rejtett utalások találhatók a korabeli eseményekre: az egyik oldalon ide tartozik a konvent, a *respublica*, a „szabadság fája”, a kórkárda és a „nemzeti nótá” (*Marseillaise*), a másikon a magyar országgyűlés külsőségeinek, a Rákóczi-nótának és a Habsburg-csapatok hadi készülődésének az említése.

Elsősorban a nyelv különbségéből adódik, hogy a stílus terén kevesebb párhuzam található. Míg Balde műve a tudós német erkölcsszatíra stílushagyományába illeszkedik,⁶² Csokonai a Blumauer-féle travesztia stílusmakaronikumát követi, melynek fő jellemzői a nyelvi anakronizmusok, a groteszk játékosság, a hétköznapi nyelv fordulatai, a szójátékok, komikus-szatirikus elemek, latinizmusok és tréfás ötletek halmozása.⁶³ Ugyanakkor Balde eposzát is jellemzik a találó szóalkotások, tréfás ötletek, s német és latin–német nyelvű versei egy részében (pl. *Poema de vanitate mundi*, *Agathyrus Theutsch*) ő is tudatosan használta a vulgáris, ám tudós utalásokat rejtő nyelvi formát.⁶⁴ Balde és Csokonai művének közös stíluseszmenye a gúny és az ironia, s ahogy Balde elsősorban saját honfitársait bírálja, Csokonai kritikája is jórészt a magyar–osztrák–porosz fél ellen irányul. A mű rejtett politikai célzata annak idején egyértelmű volt; a költő életében nem jelenhetett meg, s a cenzúra miatt sok helyen módosítva csak 1813-ban látott napvilágot.⁶⁵

A két mű között természetesen jelentős különbségek is találhatók, mindenekelőtt a terjedelem, a szerkezet és a verselés tekintetében. Balde 2561 hexameterével szemben Csokonai jóval rövidebben, 1021 váltakozva négy, illetőleg három jambusból álló sorban, a sajátos képletű, hétsoros ún. blumaueri strófában adja elő a történetet.⁶⁶ Balde öt könyvével szemben Csokonai négy ún. pipa-dohányra osztotta fel travesztiáját, mégpedig úgy, hogy Balde második és harmadik könyvének anyagát a második „pipa-dohány”-ban foglalta össze. Ezek az eltérések azonban nem érintik a két mű tendenciájának alapvető rokonságát, s Balde ösztönző szerepe a Csokonai-mű keletkezésében a bemutatott párhuzamok alapján biztosnak tekinthető.

Különös módon került kapcsolatba Balde nevével Herder nagy magyar tisztelője, Batsányi János. Ismeretes, hogy Batsányira kezdetben erősen hatott a barokk poétika imitáció-tana, s jelentős szerepet játszott az alkalmi óda műfajának megújításában. A Napóleon észak-itáliai előretörése miatt 1796 novemberében összehívott pozsonyi országgyűlés alkalmából, az országgyűlés hangulatának befolyásolására – Michael Denis és Johann Melchior Edler von Birckenstock mellett – Batsányi latin nyelvű ódát intézett a magyar rendekhez (*Ode ad Hungaros*), mely a következő évben németül is megjelent.⁶⁷ A három verset Karl August Böttiger névtelen cikkben ismertette Wieland folyóiratában, a Der

⁶² Rudolf BERGER, *Jacob Balde: Die deutschen Dichtungen*, Bonn, 1972, 180–181.

⁶³ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Feljegyzések* (57. jegyzet), 726–727. Vö. Edith ROSEN-STRACH-KÖNIGSBERG, *Freimaurerei im josephinischen Wien: Aloys Blumauers Weg vom Jesuiten zum Jakobiner*, Wien–Stuttgart, 1975, 190.

⁶⁴ BREUER (35. jegyzet), 271.

⁶⁵ SZILÁGYI (59. jegyzet), 24.

⁶⁶ Vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Köttemények*, II, 1791–1793 (56. jegyzet), 465–466.

⁶⁷ BATSÁNYI János *Összes művei*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1953, I, 148–152, 500–505.

neue Teutsche Merkur 1797. évi első kötetében. Böttiger az ismertetésben ódája alapján nem kis túlzással új Baldeként üdvözölte Batsányit: „Hier ist den Deutschen ein neuer Balde erstanden, nur daß er weniger üppig, wie jener, Schlag auf Schlag trifft und darin sehr viel ähnliches mit den bewunderten Oden des Raf. Fabretti hat.”⁶⁸

Batsányi Wielandot vélte az ismertetés szerzőjének, melyre 1797. január 10-én barátjához, Johann von Müllerhez, a Bécsben tartózkodó svájci történétíróhoz intézett levelében fenntartásait hangoztatva így reflektált: „Von einem Wieland recensiert und gelobt zu sein, ist eine recht schmeichelhafte Sache. [...] Aber mein Freund, Dir sage ich! es ist nicht diese Ode, wornach ich von Männern wie Wieland, beurteilt werden möchte.” Böttiger írása eljutott Herderhez, aki levélben kifogásolta a túlzó dicséretet. Elsősorban épp azzal nem értett egyet, hogy Böttiger Balde mellé állította Batsányit. Herder levelét Böttiger továbbította Müllerhez, a következő visszakozó megjegyzéssel: „Höchst interessant ist mir die genauere Bekanntschaft mit dem Edeln von Batsányi gewesen. Meine Begeisterung für seine Ode hat mir sogar, wie Sie aus Herders Billet lesen werden, einen kleinen Verweis zugezogen; aber warum mußte ich auch parallelisieren!”⁶⁹

Magát az ódát Batsányi valószínűleg baráti ösztönzésre, kufsteini fogságából való kiszabadulásának évében írta, saját kínos bécsi helyzetének enyhítése érdekében. A költeményben a Vezúv kitöréséhez hasonlítja Napóleon itáliai támadását, Európa végső veszélyét hangoztatja, s a császár háborús terveinek támogatására szólítja fel a magyar rendeket az ősi vitézségre hivatkozva. Már ennyiből is látható, hogy Batsányi ódájának szelleme alapvetően különbözik Balde békevágyától, s ha ismerte is az ő *Ad Germanos* című, a régi római erkölcsök helyreállítását és a békét szorgalmazó ódáját, az aligha hatott rá. Mint korábban említettük, Balde válogatott művei csak jóval az óda megszületése után, az 1810-es, 20-as években jutottak Batsányi tulajdonába, s nem zárható ki a lehetőség, hogy épp az említett Böttiger-féle párhuzam következtében szerezte be azokat.

Balde-fordítások a 19. században

Az oktatás nyelve Magyarországon a latin volt egészen a 19. század elejéig, ami nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy ezt megelőzően nem készültek magyar fordítások Balde műveiből. Ettől kezdve azonban egyre kevesebb jelentős költő választotta kizárólagos vagy alternatív nyelvként a latint, s megnőtt a kedv a nemzeti nyelvű művek latin nyelvű és a latin nyelvű művek nemzeti nyelvű tolmácsolására. A század közepén kezdett feledésbe merülni a neolatin irodalmi kánon, kivételekkel azonban itt is számolnunk kell.⁷⁰ Az sem véletlen, hogy Balde állandó jelzőjének („német Horatius”) magyar megfelelője nem egy 17. századi neolatin költővel kapcsolatban jött létre, hanem a 19. század első harmadának jeles Horatius-fordítójára és -kiadójára alkalmazták, aki saját

⁶⁸ THIENEMANN Tivadar, *Herder és Batsányi*, EPhK, 38(1914), 146–148.

⁶⁹ A két idézet: THIENEMANN (68. jegyzet), 146; vö. *Briefe an Johann von Müller*, Hrsg. MAURER-CONSTANT, Schaffhausen, 1839, I, 249; BATSÁNYI János *Összes művei* (67. jegyzet), 502.

⁷⁰ SZÖRÉNYI, *Philologica Hungarolatina* (3. jegyzet), 186–195.

magyar nyelvű költészetében is nagy műgonddal és természetességgel használta a római költészet eszméit, formakincsét.

Több mint hatvan évvel azután, hogy Herder kiadta Balde-átköltéseit, s kezdett meg-nőni a Baldéról szóló életrajzi és irodalomtörténeti munkák száma,⁷¹ megjelent nyomta-tásban Balde hat ódájának magyar fordítása. A fordítás jelentőségét elsősorban az adja, hogy Balde latin nyelvű műveinek ezt megelőzően nem volt magyarországi kiadása, utánnyomása, magyar vagy német fordítása,⁷² s hogy azóta sem készült újabb magyar fordítás műveiből. A fordításokat Fojtényi Káson Ferenc bencés szerzetes, a győri ben-cés gimnázium, később a pannonthalmi főiskola tanára készítette és a győri gimnázium 1859/60. évi értesítőjében jelentette meg a gimnázium végzett növendékeinek ajánlott tanulmány kíséretében.⁷³

A tanulmány címe – *Balde Jakab, a nagy német–latin költő* – önmagában is jelzi a szerző elismerő viszonyulását. Keletkezéséhez fontos ösztönzést adtak Herder átköltései és Balde-értékelése, valamint a költő növekvő tekintélye a német klasszika és romantika irodalmában. Az életrajzi bevezető röviden szól Balde történetírói munkásságáról és felidézi annak értékelését Leibniz által. Költészetének méltatását a nagy előd, Sarbiewski felidézésével kezdi, s a 17. század óta eltelt időszak legremekőbb latin lírikusának nevezi Baldét. Méltatja képzelőerejét, meglepő gondolatait, képeit és hasonlatait, nyelvezetének kifejezésbeli változatosságát, a tárggyal arányos gazdagságát, finomságát és erejét. Ki-emeli az életmű tematikus, műfaji változatosságát és nagy terjedelmét, s mindezek alap-ján – meglepő túlzással – egyenesen Horatius elé helyezi a költőt. Megemlíti Caspar Barlaeus Baldéhoz írt episztoláját, méltatja német nyelvű költészetét, polihisztóri művelt-ségét, vallási elkötelezettségét, Mária-tiszteletét és az *Urania victrix* pápai elismerését, s idézi Christoph Bechtlin Balde-epigrammáját.

Ezután Fojtényi hosszan foglalkozik Herder és Schlegel Balde-méltatásaival és Herder átköltéseivel. Részletesen bírálja Herder válogatásának egyoldalúságát, felekezeti elfo-gultságát, s szemére veti, hogy részben megfosztotta a verseket felekezeti és mitológiai jegyeiktől.⁷⁴ Szembeszáll Herder negatív ítéletével az *Uraniáról* („Eine hartes, im Grunde unpoetisches System”) és Balde politikai tárgyú verseiről, s költészetét – némileg bőbeszédűen – védelmébe veszi Schlegel „pártosság”- és „korán kialakult előítéletek”-vádjaival szemben. Messzemenően egyetért ugyanakkor a nemzeti nyelv művelését és a nemzeti egység megeremtését szorgalmazó herderi gondolattal. Ezt követően Balde betegsége hajlamos testalkatának jellemzésére idézi a *Dirae in catarrhum* c. óda (Lyr. II, 35) első három strófáját, megemlíti poétikai értekezését, a harmincéves háborúval kapcsolatos műveit, s idéz a *Sylvae* III. kötetének ajánló leveléből. A tanulmányt Balde halálának felidézése és a művek fordításhoz használt 1729-es és 1824-es kiadásainak

⁷¹ Vö. Joseph BACH, *Jakob Balde: Ein religiös-patriotischer Dichter aus dem Elsass*, Freiburg/Br., 1904, 135.

⁷² Vö. GALLE (34. jegyzet), 15–24.

⁷³ FOJTÉNYI [KÁSZON Ferenc], *Balde Jakab, a nagy német–latin költő*, Tudósítvány a pannonhegyi Sz. Bene-Rend győri Fő-gymnásiumáról 1859/60-diki Tanévben, 1–23.

⁷⁴ GALLE (34. jegyzet), 40–48; vö. WEHRLI (32. jegyzet).

ismertetése zárja, kiegészítve a buzditással Balde magyar nyelven történő imitációjára és további fordítások elkészítésére.

A szövegeket Fojtényi a *Lyrica* első három könyvéből választotta. Minden fordítás előtt közli a latin szöveget az 1729-es kiadásból, s rövid tárgyi magyarázatokat illeszt eléjük. Ezekben felhasználta a Rohn-féle kiadás jegyzetanyagát. A lapalji jegyzetekben további tárgyi és nyelvi magyarázatok találhatók. A lefordított ódák tárgya a szerző melankóliája Breisach bevétele miatt (I, 36), Hunyadi János (I, 41) és Mária dicsérete (II, 44 és III, 5), saját verseinek csodálatos megtalálása (III, 27) és a költő megkoszorúzása (III, 48). A Hunyadit dicsőítő óda kivételével ezeket a verseket Herder is lefordította.⁷⁵

A fordításokat tartalmi pontosságra törekvés, filológiai hűség és az eredeti versmérték viszonylag könnyed követése jellemzi. Fojtényi nem törekedett átdolgozásra vagy átköltésre, s ahol lehetett, sorról sorra fordított. Azt, hogy Herder átköltését is használta, egyik jegyzete tanúsítja, melyben megindokolja, hogy a „buxus”-t miért nem a Herder által alkalmazott „Buchsbaum” magyarításával keletkezett „puszpáng”-gal, hanem egy kevésbé ismert tájnyelvi kifejezéssel adja vissza. Ez utóbbiakkal mértékkel él („sürje”, „locska”). Ritka a tagmondatok felcserélése, s csak elvétve fordul elő a ritmus miatt alkalmazott apró bővítés és a zavaró szórend. Viszonylag ritka a keresett szóképzés („dalmodor”, „zsarnokvezérek”, „délfény”, „édmosoly”, „nyárlomb”), az eredetiben nem szereplő szóismétlés („kihörgé” – „Így hörge hajdan”) és a mára feledésbe merült kifejezés („korány”, „topoly”). Herder átköltéseihez viszonyítva Fojtényi általában szorosabban követi forrását. Előfordul, hogy elhagyja azt, amit Herder megőriz (pl. I, 36, 2. strófa: „Boeote” – „Böotier”), Herder hazafias betoldásait azonban rendszerint mellőzi (pl. I, 36, 3. strófa: „Seufzer ums Vaterland”). Összességében Fojtényi fordításai valamivel fölötté állnak a kor átlagának, az eldugott helyen való megjelenés azonban minden bizonnyal megakadályozta szélesebb körű elterjedésüket.

*

Összegezve megállapítható, hogy Jacob Balde magyarországi befogadás-története az 1660-as évektől kétszáz éven át lényegében folyamatosnak tekinthető, s nem elhanyagolható fejezetét alkotja a német neolatin irodalom nemzetközi kapcsolattörténetének. A magyar recepció nem mutathat fel olyan neveket, mint pl. Caspar Barlaeus, de Balde kivételes helyzete a neolatin költők között itt is megragadható. Hatása más jelentős neolatin költők, elsősorban Sarbiewski hatásával együtt érvényesült az irodalom legkülönbözőbb területein,⁷⁶ s a 18. század második felében átlépte a felekezeti határokat is.

Másfelől Balde magasabb irodalmi minőséget képviselt, mint a korabeli magyarországi latin költészet túlnyomó része, s verseinek ironikus alaphangja csak elvétve fordul elő. A magyar jezsuiták között majd csak a 18. század második harmadában lép színre Baldé-

⁷⁵ HERDERS *Poetische Werke*, III, *Terpsichore*, Hrsg. Carl REDLICH, Berlin, 1881, 25,3; 78,153; 106,227; 133,307; 266,181. Herder Balde-fordításának recepciójához Goethénél vö. Dieter BREUER, *Goethes christliche Mythologie: Zur Schlußszene des Faust*, Jahrbuch des Wiener Goethe-Vereins, 84/85(1980/81), 7–24.

⁷⁶ Vö. pl. VARGA László, *Hamulik János, a XVIII. század Horatiusa*, Debrecen, 1938, 26–42.

hoz mérhető költői tehetség Faludi Ferenc személyében, aki azonban verseit már csaknem kizárólag magyarul írta. Ehhez járul, hogy jórészt a potenciális olvasóközönségnél is hiányoztak az ilyen típusú költészet mélyebb megértéséhez szükséges feltételek. Lírájának ingeniuma, a „novitas” követelményét középpontba állító manierista poétikája, játékosága, asszociációs gazdagsága és szimbólumalkotó ereje meghaladta a művelt magyar olvasóközönség nagy részének befogadóképességét.

A kutatás további feladatai között első helyen áll Balde munkásságának összevetése a magyarországi egyházi és világi költészet 17–18. századi műveivel. Megvizsgálandó a Balde-hatás lehetősége az antik auctorokat, így elsősorban Horatiust, Ovidiust és Vergiliust imitáló 18. századi latin szerzőknél.⁷⁷ Ezen túlmenően tekintetbe kell venni a közvetett hatás lehetőségét a Baldét vagy Baldét is követő, Magyarországon jól ismert külföldi neolatin költők, mint pl. Avancini esetében.⁷⁸

⁷⁷ Vö. SCHÄFER (2. jegyzet), 253–256; vö. CSENGERY János, *Vergilius a magyar költészetben*, ItK, 41(1931), 24–37, 145–165; JANOVSZKY Antal, *Horatius hatása a magyar költészetre és magyar fordítói*, Kispeszt, 1938, 22; André THILL, *Jacob Balde (1604–1668) et Virgile*, *Humanistica Lovaniensia*, 32(1983), 325–341; K. A. NEUHAUSEN, *Immer mehr oder immer weniger wollen: Zu einer Sentenz bei Ovid (fast. 1,212) und ihrer Antithese in Baldes Programmgedicht (Iyr. 1,1,34)*, *Antike und Abendland*, 32(1986), 125–135; *Balde und Horaz*, Hrsg. Eckard LEFÈVRE, Tübingen, 2002.

⁷⁸ VARGA Imre, *Avancinus drámáinak nyomában*, MKsz, 113(1997), 299–311.